

Олексій СОКИРКО

(Київ)

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЗА ДОБИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (маловідомі факти)

Прикметною рисою сучасного етапу вивчення Визвольної війни українського народу середини XVII ст. є відродження дослідницького інтересу до її власне військової сторони. Основним змістом студійованих процесів є становлення козацького війська як збройних сил держави Б. Хмельницького та формування властивих тільки йому форм військового мистецтва.

Визнаючи коректність такого підходу, нам хотілося б звернути увагу на ті епізоди, котрі лишилися на маргінесі. Зокрема, мова йтиме про маловідомі організаційні заходи і проекти уряду Б. Хмельницького, спрямовані на модернізацію існуючої моделі збройних сил, та виникнення паралельних військових формувань нового типу.

Мусимо констатувати деяку апологетичність в історіографічних оцінках бойових якостей козацтва. Добре відомо, що в типологічному відношенні козацтво являло собою ополчення військово-службового стану. Військова справа вважалася основним родом занять козака, а перебування у війську — становим обов'язком. Отже, в організацію збройних сил, основну частину яких складали козаки, покладался територіально-міліційний принцип. Відомі нам реєстрові полки були не тактичними одиницями, а військово-адміністративними. У мирний час їхній особовий склад розпускався по домівках, збираючись лише при виникненні воєнної загрози.

При всіх вагомих перевагах ця система мала й очевидні недоліки: переважна більшість козаків, внаслідок тимчасовості проходження дійсної служби не була професійними воїнами. Однією з істотних перешкод було службове землеволодіння козаків, чия господарська діяльність утруднювала процес мобілізації та проведення воєнних кампаній. Крім того, слабо дисципліноване і навчене козацьке військо, за влучним спостереженням І. Крип'якевича, мало «свої політичні протенсії, бажало держати провід у своїх руках і в війні і в мирі, мішалось у пляни полководця і не раз ішло з ним у розріз»².

Проекти реорганізації реєстрового війська з'явилися в найвищих урядових і військових колах України щойно вона стала як окреме державно-політичне утворення. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення наявних козацьких полків планувалося визначити джерела та порядок їх фінансування. Це питання порушувалося на переговорах із московським урядом у 1654–57 рр. Під час останніх П. Тетеря переконував бояр, що в разі стабільної грошової оплати служба козаків була б пильнішою і кращою, «тоді як зараз вони відбувають її з неохотою»³.

Одночасно військовий провід, заручившись кадровою підтримкою з боку московитів, зробив спробу розпочати навчання козаків азам військового строю. Як свідчив у серпні 1654 р. в королівському таборі під Зборовим полонений повстанець, при гетьмані знаходилася група московських офіцерів німецького походження, «котрі вчать козаків так, як і в нас (тобто поляків. — О. С.), а московський цар платить офіцерам щомісяця по 50 зл.»⁴. За аналогією стройових навчань російського війська, організованих на основі «Учения и хитрости строения неохотных людей» (1649 р.), можемо припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикунанню в шеренги й ряди, поворотам рядів тощо⁵.

Втім, як показали подальші події, царський уряд, сприяючи таким реформам, прагнув використати їх для зміцнення контролю над Україною. Зокрема, в проекті А. Матвеева по запровадженню регулярного війська, поданому російським посольством в січні 1655 р. на розгляд Б. Хмельницькому, йшлося: «Великий государь... велел тебе гетману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымского хана ратных людей, на тех городех, где их чае, полков салацких тысяч с 10, а чтоб из собрать, кроме тех, которые в леестре написаны, и научить бы салацкому строю; а для наученья нв время покамест салацкому строю научатца, и царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов всяких урядников салацкого строю». Військовослужбовцям

новостворених полків планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польських, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех»⁶.

Як видно, гетьману пропонували створити постійні частини на професійній основі, подібні до солдатських полків «нового строя», котрі вже існували в Московській державі.

Реалізації проекту перешкодив навальний наступ польсько-литовського війська навесні 1655 р.⁷, хоча для його відкладення існували й більш вагомі причини: гетьман не бажав формувати 10-тисячну армію, очолювану іноземними офіцерами, не знаючи наперед кому її буде підпорядковано. Крім цього, обговорення проекту А. Матвеева співпало з плануванням воєнної кампанії 1655 р., у якій московський уряд мав якісь потаємні наміри щодо усунення Хмельницького від керівництва військом⁸. У кінцевому підсумку це призвело б до значного обмеження суверенітету України та прерогатив гетьмана, на що останній не міг погодитися.

Назрілі проблеми стосовно перебудови збройних сил уряд Б. Хмельницького вирішував також створенням найманих частин, котрі формувалися, забезпечувалися та управлялися безпосередньо гетьманом. Досвід їх організації та застосування в Україні не був чимось новим та незвичним. Переважну більшість реєстрових козаків протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. регулярно наймав у воєнний час уряд Речі Посполитої⁹. Їхніми ж послугами охоче користувалися волоські й молдавські господарі¹⁰. Нагадаємо також, що чимало козаків і старшин приєдналося до повстання Хмельницького, покинувши службу в надвірних (приватних) і воєводських корогах кресових магнатів, котрі комплектувалися на найманій основі¹¹.

Загалом поповнення армій шляхом вербування воїнів за договором і на певний термін на кінець XVI–XVII ст. стало для більшості держав Європи звичайним явищем. У найрозвинутіших країнах (Франція, Бранденбург, Священна Римська імперія) наймані війська були основним військово-політичним інструментом абсолютизму, повністю витісняючи феодальне ополчення¹².

Найманий воїн, у порівнянні з іншими категоріями військових людей, володів значним перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар'єра.

Передумовами появи найманців у війську Хмельницького стали зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для комплектування найманих частин. Ставка робилася на ті вже

сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або суміжних з нею регіонах.

Найбільш якісний «матеріал» давали коронні землі, де можна було наберувати солдатів-німців. Попри значні витрати, яких вимагало утримання цих воїнів, вони були найкращими кадрами, що відповідали європейським військово-технічним стандартам, орієнтованим на лінійну тактику.

Вже у листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, Хмельницький відправив листа до полковника німецької залоги Л. Вейгера, запропонувавши йому перейти на бік Війська Запорозького¹³. Спроби гетьманського уряду перетягти на свій бік німецькі частини не викликали особливого занепокоєння в поляків, чого не можна сказати про намагання проводити самостійне вербування. Як зазначав М. Грушевський, велике занепокоєння королівського двору в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих підрозділів. Прикордонні повіти негайно сповістили універсалами з повідомленням, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем проти Речі Посполитої». У лютому того ж року знов поширилися чутки про «німців-волонтерів», завербованих Хмельницьким, яких наказувалося переймати та громити¹⁴. Вказівки джерел на реально сформовані підрозділи німецьких найманців відносяться до середини 50-х рр. Так, під час міжусобної боротьби між молдавським господарем В. Лупулом та логофетом С. Георгіцу в 1653 р. на боці першого билося 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Т. Хмельницьким. Описуючи втечу Лупула на польську територію, семигородський хроніст Г. Кравс відзначав роль найманців, котрі обороняли місце переправи двору господаря через Дністер. Оточений підрозділ до останнього відбивав атаки військ воєводи Я. Кеменя, поки не був остаточно знищений¹⁵.

Той факт, що німців прислано не гетьманом, а його сином, свідчить про те, що їхній найм був результатом приватної ініціативи Т. Хмельницького. Отже, іноземні вояки вербувалися не тільки для служби в козацькому війську, а й для потреб окремих можновладців. Вирядивши на допомогу Лупулу 300 солдатів, Т. Хмельницький, очевидно, мав їх значно більше або міг при потребі найняти нових. Така деталь є, на нашу думку, виявом загальної тенденції зростання кількісної присутності німецьких найманців в Україні. Підтвердження цьому можуть служити відомості про перебування у війську піхотних частин під командуванням полковників Ахілеса та Бендікса¹⁶.

При визначенні устрою та озброєння цих формувань ми виходимо з того, що німецькі найманці організувалися за тими ж принципами, що й у коронному війську. Вищою тактичною та адміністративно-господарською одиницею був полк, який поділявся на роти чисельністю 100–180 чоловік. У полку могло бути від 4 до 12 рот. Нижчі підрозділи кінних полків утворювали ескадрони з тією ж кількістю солдатів, що й піхотних. Воїн піхотної частини (мушкетер) озброювався шпагою та мушкетом з кремінним замком. У кінноті (драгунській чи рейтарській) використовували довгі кавалерійські шпаги або палаші, а з вогнепальної зброї — пістолі й карабіни. Жалування драгуна чи мушкетера становило не менше 12 злотих на місяць.

Окрім німецьких найманців Б. Хмельницький мав змогу вербувати до свого війська сербів та волохів. Стосунки з їхніми емісарами, які прибували в Україну, шукаючи підтримки своїх антитурецьких виступів, були свого часу досить детально описані І. Крип'якевичем¹⁶. Зі свого боку хочемо зауважити, що країни Південно-Східної Європи утворювали ще один потужний ринок найманих воїнів, що успішно конкурував з німецьким. Складна й нестабільна воєнно-політична обстановка, викликана перманентною османською експансією, витворила тут досить значний прошарок соціально мобільного населення, основним способом існування якого була військова служба. Оскільки ці найманці діставали меншу, порівняно з німцями, платню (5–8 злотих на місяць), український уряд мав особливо схилитися до їх вербування. І хоча тогочасні джерела не містять конкретної інформації щодо існування частин, укомплектованих сербами, волохами чи молдаванами, саме вони виявилися одними з найбільш поширених формувань у найманих військах І. Виговського та П. Тетері.

Як правило, серби й волохи утворювали легку кінноту, котра організовувала стрімкі рейди, вела розвідку, діяла на комунікаціях і тилу ворога. В організаційному відношенні вона поділялася на невеликі корогви по 60–100 товаришів. Товариш (так само, як і у Війську Запорозькому) — досвідчений і загартований у боях воїн був командиром двокінного почту озброєних слуг, що виконували допоміжні функції. Командували корогвами молдавські, сербські або волоські шляхтичі. Озброєння вершника складалося зі списа, лука, пістолів чи карабіна й шаблі. Зрідка вживався захисний обладунок — кольчуги й шоломи.

Потреба в боєздатності і маневровій кінноті, якої бракувало в козацькому війську, задовольнялася й за рахунок татар. Окрім загонів, що прибували до Хмельницького з Криму в ролі союзницької допомоги, гетьман часто-густо наймав їх самостійно, бажаючи в такий спосіб убезпечити себе від мінливих настроїв як татар, так і власних

козаків. Так у жовтні 1648 р. полонені повстанці розповіли на допитах про гострі протиріччя між Хмельницьким і черню, вказавши на те, що «Хмельницький їй не довіряє, має при собі 600 найманих татар. Останні несуть сторожу і сплять біля його намету»¹⁷.

Пізніше, наприкінці червня — на початку липня 1651 р. гетьман знов найняв до себе на службу 2 тисячі татар. Після битви під Берестечком, потрапивши в скрутну ситуацію, він реквізував у мешканців Павлолічі кошти, які було обернено на плату найманцям. На думку І. Стороженка, цей відділ також виконував функції комендантської частини, супроводжуючи й охороняючи гетьмана і його штаб¹⁸.

Нижчими підрозділами в татарській кінноті були загони по 500 чоловік, очолювані мурзами. Озброєння варювалося від легкого (лук, шабля) в найбільших до середнього і важкого (лук, шабля, спис, рушниця, захисний обладунок вершника й коня) в родовитих воїнів. Татари атакували густими лавами, обстрілюючи противника з луків¹⁹.

Описані вище явища й процеси вивчені недостатньо і чекають на більш детальну розробку, а особливо — залучення нових джерел. Однак той матеріал, який уже введено в науковий обіг, дозволяє зробити ряд важливих висновків: 1) Б. Хмельницький, як досвідчений військовий і політичний діяч, усвідомлював недоліки, закладені в козацькому війську його становим характером; 2) намагаючись їх усунути, гетьман робив спроби запровадити регулярний вишкіл козаків і за допомогою московського уряду забезпечити сплату жалування, що, однак, не принесло бажаних наслідків; 3) паралельно з цими заходами Хмельницький усе частіше вдавався до більш ефективного способу створення професійного війська — найму іноземних воїнів за договором на певний термін. Передумовами появи найманої служби були фінансове зміцнення гетьманської влади, яка потребувала оперативної фінансової підтримки, та формування ринків найманства, приступних для України; 4) на службі в гетьмана перебувала наймана німецька піхота, сербська, волоська і татарська кіннота. Отже, співвідношення цих родів війська (мушкетерська піхота й легка кіннота) відповідало військово-організаційним стандартам тогочасної Європи.

Вже за наступників Б. Хмельницького наймані війська дістануть новий імпульс у своєму розвитку й стануть найбільш передовою частиною українського війська.

¹ Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1920. — Т. 129. — С. 81.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 741–742.

³ Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина (далі КС). — 1995. — № 4. — С. 33.

⁴ Елифанов П. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» // Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. — Вып. 167. — М., 1954. — С. 96.

⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 2, № 15557–15561, арк. 28–29.

⁶ Там же. — Арк. 29–30.

⁷ Там же. — Арк. 9; Смолій В. А. Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — К., 1995. — С. 496.

⁸ Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 36, 47–48, 61–63.

⁹ Dmytr Kantemir o wojsku i sztuce wojennej moldawian // Studia i materialy do historii sztuki wojennej. — Warszawa, 1956. — Т. 3. — S. 270–271.

¹⁰ З відомих прикладів можемо назвати П. Гловацького (переляславського полковника), С. Богдановича-Зарудного (генерального суддю) та ін. Про них див.: Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 107, 131, 207–206, 451.

¹¹ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — Т. 4. — М., 1938. — С. 55–57, 60–62; История Европы. — Т. 4. — М., 1994. — С. 138, 147; Разин Е. История военного искусства. — М. 1995. — Т. 3. — С. 680–681.

¹² Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 130. Коментарі до цієї акції див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — Київ; Відень, 1922. — С. 97.; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // ЗНТШ. — Т. 151. — Львів, 1931. — С. 114.

¹³ Грушевський М. Вказ. праця. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 168.

¹⁴ Там же. — С. 510–511; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 134.

¹⁵ Оляничин Д. Українсько — бренденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 175–177.

¹⁶ Крип'якевич І. Сербі в українським війську. — С. 83–85.

¹⁷ Мицик Ю. Вказ. праця. С. 17.

¹⁸ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 596, 607; Строженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 253–254.

¹⁹ Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по записках иностранных путешественников и дипломатов) // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 138, 141–142; Строженко І. У союзі з кримсько — татарським військом // Військо України. — 1993. — № 12. — С. 59–60.